

УДК 32.019:316
DOI

Л. О. Радіонова

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9691-1199>

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії і політології*

Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТИЧНА КАТЕГОРІЯ

Складні політичні, економічні, соціальні умови загострили перед багатьма державами, і зокрема Україною, питання про існування різних культур, народів, релігій на основі взаєморозуміння, миру. У сучасному суспільстві набули розповсюдження прояви байдужості, агресивності, насильства, дискримінації, нетерпимості та неповаги до людей іншої нації віри, культури, іншої точки зору. За таких обставин особливої актуальності набуває проблема формування в молодого покоління толерантності як моральної якості особистості, в основу якої покладено ціннісне ставлення до інших людей, до себе, до оточуючого середовища. Толерантність виявляється в доброзичливості, чуйності, співчутті, терпимому ставленні, повазі до інших людей, незалежно від їхніх поглядів, звичок, характеру, темпераменту, національної та релігійної приналежності.

Постановка проблеми. До сих пір, однак, майже не піддається серйозному науковому аналізу така політико-філософська категорія і одночасно одна з центральних цінностей лібералізму, як «толерантність», що стає тим часом все більш популярною і не знає собі рівних по затребуваності в усіх сферах суспільно-політичного життя: мотив толерантності, як і сам термін, багато в чому організовує навколо себе дискурс засобів масової інформації, висловлювання правозахисників, роздуми педагогів, викладки соціальних працівників. Сьогодні вже всі знають про те, що «потрібно бути терпимими», що анітрохи не заважає зростанню екстремізму як в українському суспільстві, так і в усьому світі.

Під час вивчення толерантності вчені найчастіше розглядають її як цінність в собі або звертаються до неї як до одного з видів історично політичної практики. Наше дослідження розширює спектр підходів до толерантності, доповнює «операціональне» бачення даної категорії. З точки зору авторів терпимість як така не є чесною і значима лише тоді, коли сприяє іншим важливим цілям і благам людини, яких не можна досягти інакше як за умови примирення з існуванням відмінностей.

Мета статті. Ми розглядаємо толерантність не як моральну, етичну категорію, не як цінність в собі, а як категорію філософсько-політичну, і в

користь даного ракурсу можна привести ряд, з нашої точки зору, вагомих підстав. По-перше, сучасні дослідники, як правило, уникають категоріального осмислення толерантності. По-друге, праці класиків, за якими стоять багаті традиції, потребують переосмислення відповідно до реалій сучасності: процеси глобалізації, масові трудові міграції, виробництво етнічних і релігійних ідентичностей. По-третє, криза ліберальної толерантності, яка змушує дослідників звертатися до інших, неліберальних її підстав, в першу чергу ставить питання про переосмислення підстав толерантності в рамках самої ліберальної теорії. Зрозуміло, повністю вільна від моралі концепція толерантності не може бути сформульована.

Методологія дослідження. У процесі написання цієї статті автор користувався способами пошуку та вивчення літературних джерел, наукового аналізу текстів – як першоджерела, так і розлогіх критичних візій на нього. Продуктивними є також методи абстрагування і порівняння – для віднаходження аналогій між відповідними тезами Джона Локка. Залучено також міждисциплінарний підхід, бо толерантність може бути комплексно проаналізована лише з наверненням до соціальної філософії, психології, а також релігієзнавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна риторика терпимості по відношенню до раніше маргіналізованих груп (трудомих мігрантів, інших видів культурних і/або сексуальних меншин) обумовлена неможливістю більшості в високорозвинених країнах ігнорувати зростання їх впливу.

За довгу історію філософської думки до теми терпимості зверталися багато мислителів. Ось дуже неповний перелік: Святий Августин – в період Пізньої Античності; Барух Спіноза – в Новий час; Монтеस्क'є, Вольтер, Руссо, Дідро – в епоху Просвітництва. У процесі дослідження ліберальної терпимості нами для поглибленого вивчення були обрані праці Джона Локка – як зачинателя дискусії про віротерпимість в ранній сучасності.

На сучасному етапі дискусії найбільш послідовне осмислення категорії толерантності представлено в працях теоретиків трьох різних політико-філософських напрямків:

ліберально-деонтологічних (Джон Ролз і Рональд Дворкін), мультикультуралістського (Ч. Тейлор, М. Сендел і У. Кімліка) і «солідаристського» (М. Уолцер, Ю. Габермас, С. Бенхабіб).

У західних демократіях про толерантність пишуть, в основному, в зв'язку з глобальними проблемами сучасності і кризою лібералізму як політичної ідеології. Для даного дослідження виявилися корисні статті Дж. Грея про постсучасну толерантність, С. Бенхабіб – про колізії політики мультикультуралізму в ліберальному суспільстві, переосмислення ідей Локка і Мілля у виконанні С. Мендус, роботи Г. Маркузе про репресивну толерантність, а також статті таких авторів, як: Р. Белламі, Б. Вільям, Д. Хейд і ін. Особливо значущими постають методологічні розвідки сучасних українських філософів, а саме: В. Андрущенко, В. Воронкової, Е. Герасимової, О. Гриви, С. Клепка, В. Кременя, В. Муляра, Л. Панченко, Д. Свириденка, В. Стець, О. Тягла та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми поділяємо точку зору авторів, які вважають політичну практику терпимості породженням Нового часу (Сучасності), нерозривно пов'язаним з «винаходом» приватності, і визначаємо її як спосіб взаємин, при якому особливості приватного життя сприймаються як байдужі речі.

Отже, терпимість – це такий спосіб ставлення до «Іншого», при якому особливості приватного життя сприймаються як байдужі речі. Тому прав М. Уолцер, який звернув увагу на репресивний характер будь-якого режиму толерантності: «непереборна «переплетеність» з насильством» мимоволі властива для ліберальної толерантності, заснованої на універсальному розумі [1].

А хто такий Інший, до якого проявляють терпимість? Інший – це не досконалий Чужий, насильство проти якого «буває обумовлено глибиною культурного розриву і заходом конкурування: чим більше відчуження і чим вище конкурентна напруга, тим вище ймовірність насильства» [2]. Інший – це той, хто включений в спільний з «нами» світ, але в чомусь відрізняється від «нас».

Ми звертаємося до Джона Локка як до джерела дискусії про ліберальну терпимість. Історично категорія толерантності проклала собі шлях в класичну ліберальну теорію через розробку Джоном Локком теми терпимості в релігійній сфері. У політиці потрібно обґрунтовувати межі, за якими діє не толерантність, а безжалісне придушення, і лібералізм, як будь-яка серйозна політична теорія, починається з цього [3]. У Локка чітко позначені і ті «межі свавілля і покірності», про які, слідуючи «моді на терпимість», згодом нерідко забували [4, с. 66]. Вони обумовлені тим же, чим і вся його теорія віротерпимості, в основі якої лежить «моральний принцип» або «закон природи», пізнаний за допомогою «світоча розуму».

Класифікуючи «думки і вчинки» людей, Локк визнає тих, хто має «абсолютне і всеосяжне право на терпимість» то, що він позначає як «спекулятивні думки і віра в Бога» [4, с. 67]. Опис об'єкта «досконалої терпимості» виглядає у нього наступним чином: люди можуть мати власні релігійні переконання, самостійно вибирають місце, час і спосіб поклоніння Богу, не зазнаючи в цих справах «перепон і шкоди» від інших. Основна ідея Локка полягає в тому, що правитель не може нав'язувати підданам релігійних переконань і, більш того, покликаний захищати їх від будь-якої нетерпимості в цій сфері.

В наш час, коли проблема насильницького навернення в будь-яку віру або обмеження певної категорії віруючих в правах у всьому світі (крім декількох країн) втратила актуальність і в поняття терпимості (з боку держави, оточуючих) вкладається інший зміст, що має на увазі особливе ставлення, надання спеціальних умов, проблема меж толерантності (за Локком – «меж сваволі і покірності») набуває особливої актуальності.

Для формулювання явищ, що виходять за межі терпимості, спробуємо висунути аргументи Локка, на користь тези про те, що різні способи віросповідання, а також практичні принципи і думки мають право на терпимість, сформулювати «від протилежного». При цьому ніяк не вдасться обійти причини терпимого ставлення: (1) богошанування віднесено Локком в розряд дій, які не «обурюють спокій суспільства», що не створюють «небезпеку і загрозу миру держави» і тому мусять сприйматися терпимо [4, с. 69]; (2) практичні думки, що стосуються шлюбу, питань розпорядження власністю, і дій, які впливають з цього, за допомогою яких люди впорядковують відносини, так само як і інші байдужі (тобто що не мають відношення до релігії) речі, з точки зору Локка, мають право на терпимість «в тій мірі, в якій вони не ведуть до заворушень в державі і не приносять суспільству більше шкоди, ніж користі» [4, с. 70]; (3) право на терпимість в церковних культах має, за Локком, все те, що є прийнятним у звичайному житті: «дозволене на бенкеті дозволено і для богослужіння», дозволене «в державі не може бути заборонено правителем для церкви» [4, с. 114]. Так ми приходимо до примату держави в мирських і церковних справах. І сам Локк робить висновок про те, що не дозволене в державі може і повинно бути заборонено правителем для церкви.

Отже, право на толерантне ставлення не поширюється на думки та дії що з них випливають, що ведуть до заворушень і приносять суспільству більше шкоди, ніж користі, як і на все, що обурює спокій людей і створює загрозу миру держави. Те, що заборонено державними законами для всіх громадян, не може бути об'єктом терпимості по відношенню до якоїсь однієї категорії людей.

Інакше кажучи, думки, які «спрямовані на підриєв влади і уряду», правитель, відповідно до Локка, вільний заборонити, як і «дії, що впливають з будь-якої такої думки» [4, с. 72]. Одначе у цих міркуваннях Локка є важлива обставина – вони стосуються «громадянських законів» і «громадянського правителя». Локк наголошує, що такі правителі «понад усе повинні уникати зловживати поняттям державної користі, застосовуючи його як підставу для придушення свободи будь-якої церкви; навпаки, все, що дозволено у повсякденному житті і поза релігійним культом, не може бути заборонено громадянським законом у релігійному культі...» [4, с. 115]. До речі, не що інше, як питання про межі терпимості і свободи, послужило Локкові приводом виділити конкретний випадок, коли допустимо примус по відношенню до людей, «які вимагають для себе права на терпимість»: якщо в систему їх поглядів міцно входять спекулятивні думки, абсолютно руйнівні для суспільства, які даними людьми шануються за основоположні догмати віри, і якщо неможливо вирішити одне (богослужіння), не допускаючи поширення іншого (руйнівних думок або дій). З точки зору Локка, коли люди збиваються в групи (релігійні об'єднання або партії), «відмічені рисами відмінності від решти суспільства», то їх слід остерігатися, за ними необхідно наглядати, а при необхідності і пригнічувати для запобігання негараздів. Виділяючи випадки допустимого насильства щодо тих, хто вимагає право на терпимість, Локк забуває згадати і про обмеження на примус, при чому вони у нього продиктовані доцільно, оскільки для нього очевидно, що силою неможливо змусити відмовитися від переконань, а насильство, найчастіше, веде лише до згуртування гнаних. Правитель в його теорії для того, щоб не залишитися без підданих, «зобов'язаний не турбувати або знищувати деяких заради спокою і безпеки інших, поки не дізнається, чи є спосіб врятувати всіх» [4, с. 79], оскільки у Локка існує тільки одна альтернатива віротерпимості: встановлення однаковості віри шляхом фізичного знищення сектантів.

Підставою терпимості у Локка є характерна для його етичної філософії категорія природного розуму, що дає нам уявлення про деякі моральні закони природи – прояви божественної волі, уявлення про належне, яким люди повинні керуватися у своїх рішеннях. Основним доказом існування закону природи (крім того, що люди здатні з існування речей, які сприймаються чуттєво, зробити висновок про наявність якогось могутнього і мудрого творця) є феномен совісті. Філософ вважає, що природний світоч розуму даний Богом усім людям, але кожна людина самостійно

пізнає істину, використовуючи при цьому здатності, дані йому природою. Люди бувають «незрячі до світочу розуму» з різних причин. Вони безтурботні, ліниві, зіпсовані пороками та закривають очі на закони і мораль, будучи охопленими своїми афектами, велінням поганих пристрастей і спокусами задоволень [5]. Їм простіше керуватися традицією, чужим прикладом, заповідями предків, звичаями країни й авторитетами благородних і мудрих, ніж використовувати «дискурсивну здатність душі» [5, с. 15–16, 21].

Іншою причиною може бути просто якась розумова відсталість. За Локком, отримання свободи (в тому числі незалежності від батьківської опіки) безпосередньо пов'язано зі здатністю побачити світоч розуму (в процесі дорослішання). «Незрячих» Локк виганяє за межі політичної взаємодії і не поширює на них свою концепцію толерантності. Зі сфери терпимості виключені ті, з ким неможливий (з тих чи інших причин) суспільний договір. З точки зору Локка ненадійні і не заслуговують терпимості три категорії людей:

1) атеїсти, які відкидають Бога, як першоджерело закону, для яких з цієї причини не можуть бути святі ні вірність слову, ні договори і угоди, ні клятви;

2) католики, які визнають лише політичне верховенство Папи Римського і вважають, що ні слід дотримуватися слова, даного єретикам (тобто всім іншим християнам);

3) а також магометани, службовці «іншому государю» (Оттоманської султану) [4, с. 125], які, по суті, виключені за те саме що і католики – за неподільність їх приватної та публічної іпостасей.

Межі ліберальної толерантності аж ніяк не є непорушними. І, як справедливо зазначають дослідники, вже незабаром після смерті Локка атеїсти були успішно інкорпоровані в англійське суспільство. Оскільки, мислячи історично, а не метафізично, ми розуміємо, що в дійсності между толерантності прокладає не абстрактний універсальний вічний розум, а існуючі в конкретних історичних контекстах політичні реалії.

Перш за все, терпимість Локка – це категорія, що вкрай вузько розуміється. Фактично мова у нього йде про «морально-релігійну єдність християн всупереч всім доктринальним, обрядовим та інших відмінностей між ними, які постають... несуттєвими» [6, с. 13].

Таким чином, надзвичайно важливо для з'ясування локковської концепції такі положення: 1) моральний консенсус створює можливість і саму основу суспільного життя (в тому числі, існування держави); 2) цей консенсус досягається не взаємним визнанням важливості відмінностей, а визнанням їх неістотності; 3) політичним суб'єктом може бути і той, хто не входить в таку

моральну спільність, але лояльний по відношенню до держави, яка з'явилась на її основі.

Репресивність подібного розуміння толерантності (а католиків в кінці XVII століття, за Локком, можна було терпіти лише в тій мірі, в якій вони ставали не істинними католиками, тобто відмовлялися від визнання вищого авторитету Папи в публічно-політичних справах) сьогодні часто стає предметом дискусій в зв'язку з політичною боротьбою мусульман проти того, щоб їм (в повній відповідності з концепцією ліберальної толерантності) в ліберальних демократіях не дозволяють залишатися справжніми мусульманами.

Політична практика терпимості, безумовно, і сьогодні включає насильство, оскільки будь-яким шляхом (в тому числі і за допомогою придушення) забезпечує деполітизацію приватних відмінностей. Спроби залишити приватні відмінності в приватній сфері сьогодні тягнуть за собою особливо багато протиріч. Це повною мірою неможливо, по-перше, оскільки список того, що має право на толерантне ставлення, розширюється тільки завдяки політичній боротьбі. По-друге, в сучасному світі ті, по відношенню до кого здійснюється практика терпимості, зазвичай починають відчувати гостру потребу в своїй символічній представленості, особливо це стосується тих Інших, у світоглядній системі яких не можна прокреслити чіткої межі між приватним і публічним простором.

Ескаляція конфлікту, як правило, відбувається за такою схемою. До певного моменту представники маргіналізованих груп проявляють готовність засвоювати той тип особистості, який нав'язується їм загальноприйнятим шаблоном. Однак «конформізм, що автоматизує» [7, с. 158] у формі соціальної мімікрії прийнятний далеко не для всіх індивідів, особливо в тому випадку, якщо порушені їхні економічні інтереси. І коли якась критична маса людей починає розуміти, що прийняття наявних правил гри, прикритих риторикою толерантності, не рятує їх від реальної дискримінації, будь-які приватні відмінності можуть бути переведені в політичну площину.

Ми вважаємо, що маємо право висунути гіпотезу про те, що деякі конфлікти, зокрема, між мусульманами і християнами, за інерцією інтерпретовані як «міжкультурні» або «міжцивілізаційні» насправді мають економічну природу.

Розкриваючи політичну природу релігійних гонінь, які супроводжуються обмеженням в правах, позбавленням майна та іншим, ще Локк висловив аналогічну гіпотезу про справжні причини боротьби за чистоту віри, на його думку, замість любові до істини мова в таких конфліктах, найчастіше, йде про панування, грабежі тільки прикриваються релігією.

Якщо звернутися до причин, за якими мусульмани у Франції, Великобританії, Німеччині,

Бельгії та інших європейських країнах публічно акцентують нині свою конфесійну приналежність, то доведеться визнати, що витoki такої поведінки не обмежуються сферою релігійної терпимості. В 1989–2003 роках мусульмани, головним чином у Франції, педалювали тему хіджабу, носіння якого заборонено у французьких школах, але спроби французького уряду представити цю проблему як загальноконфесійну (поширивши заборону на носіння релігійних символів у державних школах на іудеїв і християн) не мали успіху.

Французька влада, яка була стурбована цілеспрямованим культивуванням етнорелігійних особливостей на шкоду єдиному світському суспільству, не пішла на поступки екстремістам, які виступали під прапором віротерпимості. Доводи противної сторони, що «закони терпимості беруть верх дати можливість кожному сповідувати свою релігію і свої принципи так, як він вважає за потрібне, до того ж не тільки в приватному, а й в публічному житті», суперечать французької конституції і закону 1905 року про відокремлення церкви від держави. Відверто кажучи, вони суперечать і щодо класичної концепції толерантності. У всякому разі, якщо звернутися до праць Дж. Локка, то випадок французьких мусульман, швидше за все, відноситься до категорії, коли групи «слід остерігатися», а при необхідності і пригнічувати її.

Висновки. Однак уважний аналіз дозволяє виявити, що за темою хіджабу і арабо-мусульманської ідентичності ховається економічний конфлікт. У перші повоєнні десятиліття, коли Франція переживала економічний підйом і гостро потребувала дешевій робочій силі, вона охоче приймала алжирців, тунісців, марокканців і інших вихідців з колишніх французьких колоній. А коли економічний бум закінчився, безробіття вдарило в першу чергу по цим чужинцям. Самі французи визнають, що прибульцям сьогодні майже неможливо підвищити свій соціальний статус. Почасти це відбувається внаслідок нерівності стартових можливостей, частково – через відсутність прагнень.

Література

1. Капустин Б.Г. К понятию политического насилия. *Полис*, № 6. 2003. С. 6–26.
2. Дахин А. Об онтологии «насилия». URL: <http://www.politstudies.ru/forum/viewtopic.php?t=16> (дата звернення: 26. 04. 2021).
3. Капустин Б.Г. Толерантность – насилие. URL: <http://igpi.ru/center/seminars/russ-georgia/kapustin.html> (дата звернення: 4. 05.2021).
4. Локк Дж. Опыт о веротерпимости. Сочинения: В 3 т. / пер. с англ. и лат. Т. 3 / Ред. и сост., авт. примеч. А.Л. Субботин. Москва: Мысль, 1988. 668 с.
5. Локк Дж. Опыт о законе природы. Сочинения: В 3 т. / пер. с англ. и лат. Т. 3 / Ред. и сост., авт. примеч. А.Л. Субботин. Москва: Мысль, 1988. 668 с.

6. Капустин Б.Г. Мораль и политика в западноевропейской политической философии. От абсолюта свободы к романтике равенства (из истории политической философии). Москва : РАН, 1994. 212 с.

7. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Г.Ф. Швейника, Г.А. Новичковой. Москва : Академический проект, 2007. 272 с.

Анотація

Радіонова Л. О. Толерантність як філософсько-політична категорія. – Стаття.

Статтю присвячено розгляду категорії «толерантність», при цьому толерантність розглядається не як моральна, етична категорія, не як цінність в собі, а як філософсько-політична категорія. У контексті кризи ліберальної моделі толерантності ставиться питання про переосмислення підстав толерантності в рамках самої ліберальної теорії. Автори звертаються до Джона Локка як до джерела дискусії про ліберальну терпимість. Доведено, що історично категорія толерантності проклала собі шлях в класичну ліберальну теорію через розробку Джоном Локком теми терпимості в релігійній сфері. Оскільки, мислячи історично, а не метафізично, автори розуміють, що в дійсності межу толерантності прокладає не абстрактний універсальний вічний розум, а наявні в конкретних історичних контекстах політичні реалії. Показано, що у політиці потрібно обґрунтовувати межі, за якими діє не толерантність, а безжалісне придушення. Також підкреслюється, що право на толерантне ставлення не поширюється на думки та дії, що ведуть до заворушень і приносять суспільству більше шкоди, ніж користі, як і на все, що обурює спокій людей і створює загрозу миру держави. Те, що заборонено державними законами для всіх громадян, не може бути об'єктом терпимості по відношенню до якоїсь однієї категорії людей. Показано, що політична практика терпимості і сьогодні включає насильство, оскільки будь-яким шляхом забезпечує деполітизацію приватних відмінностей. Спроби залишити приватні відмінності в приватній сфері сьогодні тягнуть за собою особливо багато протиріч. Це неможливо, оскільки список того, що має право на толерантне ставлення, розширюється тільки завдяки політичній боротьбі. Доведено, що в сучасному світі ті, по відношенню до кого здійснюється практика терпимості, зазвичай починають відчувати гостру потребу в своїй символічній представленості, особливо це стосується тих Інших, у світоглядній системі яких не можна прокреслити чіткої межі між приватним і публічним простором. Однак уважний аналіз дозволяє виявити, що за темою конфлікту і ідентичності ховається економічний конфлікт. Показано, що деполітизація приватної сфери є невід'ємною частиною класичної концепції толерантності, що спирається на індиферентність держави до приватних відмінностей. За Локком, право на терпимість має лише те, що виходить за межі політики.

У статті підкреслюється, що основне практичне значення ідеї толерантності полягає в тому, що вона може покласти край нестерпного політичного насильства.

Ключові слова: толерантність, Джон Локк, ліберальна толерантність, Інший, логіка розвитку толерантності, обмеженість ліберальної толерантності.

Summary

Radionova L. A. Tolerance as a philosophical and political category. – Article.

The article deals with the consideration of the category *tolerance*. While tolerance is considered not as a moral, ethical category, not as a value in itself, but as a philosophical and political category. In the context of the crisis of the liberal model of tolerance, the question of rethinking the foundations of tolerance within the framework of liberal theory itself is raised. The authors refer to John Locke as the source of the discussion of liberal tolerance. It has been proven that historically the category of tolerance has made its way into classical liberal theory through the development by John Locke of the topic of tolerance in the religious sphere. Thinking historically, not metaphysically, the authors understand that in reality the limit of tolerance is not drawn by an abstract universal eternal mind, but by existing political realities in specific historical contexts. It has been shown that politics needs to justify the limits beyond which ruthless suppression, not tolerance, operates. It is also emphasized that the right to a tolerant attitude does not extend to thoughts and actions that lead to riots and do more harm than good to society, as well as to anything that disturbs the peace of the people and threatens the peace of the state. What is prohibited by state law for all citizens cannot be the object of tolerance towards any one category of people. It has been shown that the political practice of tolerance still includes violence, as it depoliticizes private differences in any way. Attempts to leave private differences in the private sphere today entail especially many contradictions. This is completely impossible because the list of those who have the right to a tolerant attitude is expanding only through political struggle. It has been shown that in the modern world, those who are tolerated tend to feel an acute need for their symbolic representation, especially those whose worldviews do not draw a clear line between private and public space. However, careful analysis reveals that behind the theme of conflict and identity lies the economic conflict. It is shown that the depoliticization of the private sphere is an integral part of the classical concept of tolerance, based on the state's indifference to private differences. According to Locke, the right to tolerance goes beyond politics. The article emphasizes that the main practical significance of the idea of tolerance is that it can put an end to intolerable political violence.

Key words: tolerance, John Locke, liberal tolerance, logic of tolerance development, limited liberal tolerance.